

Ljudmila Bokal

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Ljubljana

Jezikovne spremembe s stališča novih besed

Sestavek se iz splošnih izhodišč, ki opisujejo jezikovne, zlasti pomenske spremembe, osredotoča na definicijo novih besed, zajetost v slovenskih slovarjih in obravnavo glede na besedotvorni vidik in gramatikalizacijo.

Proceeding from general points of departure concerning the understanding of linguistic and, in particular, semantic change, the paper concentrates on the definition of new words, their inclusion in Slovene dictionaries, and their treatment with respect to word-formation and grammaticalization.

1 Splošno. Semantična jezikovna ravnina zaradi svoje funkcije, ki temelji na neločljivi povezanosti označenega (denotata) in označujočega doživlja neprestane spremembe. Nosilci sprememb so leksemi, kot konkretne enote leksikalnega sistema, v katerih se steka predmetnost in jezikovna uresničitev le-te. Leksikalne spremembe so le ene od jezikovnih sprememb, ki jih jeziki bolj ali manj doživljajo v času svojega razvoja in obstoja.

1.1 Rudi Keller (1994: 4–13), profesor na univerzi v Düsseldorfu, izčrpno obravnava jezikovne spremembe. Teoretično postavko, da za jezikovno obvladovanje spreminjajočega se sveta potrebujemo besedišče, ki se neprestano širi, zrelativizira tako, da ni nujno, da bi spremembe v zunanem svetu povzročile tudi spremembe v izrazju jezika. Tako lahko označujoči izraz ostaja isti, denotat pa spreminja svoje lastnosti. (Primer v slovenščini: Izraz *jarem*, ki je po Slovarju slovenskega knjižnega jezika – SSKJ (1994: 357) 'lesena vprežna priprava, ki se da živali na vrat, navadno za par živali', je s kmečkega področja prešel na avtomobilsko in razvil pomen 'del krmilne naprave, ki omogoča pravilno usmerjanje koles'.) Po drugi strani pa za isti denotat nastane nov označujoči izraz leksikalnega sistema (primer v slovenščini: To so velikokrat ekspresivna poimenovanja oseb z vidika določene človeške lastnosti: *zamorjenec*, *zagrenjenec* : *potrt*, *pobit človek*; *zahojenec*, *zavoženec* : *človek v neugodnem položaju*). Tako spremembe v zunanem svetu niso niti potrebne niti zadostne, da bi vedno prinesle tudi spremembe v jezik. Trditev o povezavi sprememb zunanjega sveta in sprememb v jeziku je le del mišljenja, po katerem naj bi jezik čim bolj ustrezno predstavljal svet in po katerem je to glavna naloga komunikacije. Vendar je to le en vidik komuniciranja. Komunicirati pomeni predvsem imeti namen vplivati.

Kellerjeva teza o vplivanski vlogi komuniciranja kaže na nov sociolingvistični vidik, na komuniciranje kot širjenje, izražanje vpliva. Razumeti jo gre tako, da se nezadostnost sprememb v svetu za povzročanje sprememb v jeziku odraža v dejstvu, da spremembe v svetu sicer obstajajo, a jih mora nadgraditi še potreba po komuniciranju o njih, po verbalizaciji le-teh, kar povzroči njihovo aktualizacijo. Nepotrebost sprememb v jeziku pa je odraz moči notranjejezikovnih motivov, da ne glede na spremembe v svetu lahko ponudijo množico potencialnih leksikalnih možnosti. Še

zmeraj je veljavno dejstvo, da obstaja dvojnost denotat : označujoči izraz. Prostor med njima je zapolnjen s pomenskim prelivanjem, širjenjem, oženjem, nastajanjem novih pomenov, katerim pa je vsem skupna sociolingvistična podlaga – komuniciranje. V dvojnost denotat : označujoči izraz se tako vplete še vezni sociološki člen – komuniciranje.

Keller nadaljuje, da je teorijo jezikovnih sprememb mogoče nasloniti na dve vprašanji: Zakaj se jezik spreminja in Zakaj ljudje spreminjajo jezik? Obe vprašanji skrivata pasti. Prvo kaže na preveč antropomorfizirajoči način ubesedovanja sveta, ki predpostavlja zveze Jezik se razvija, zamira ipd., premalo pa upošteva, da je to povezano s človeškim dejavnikom (jezik je ljudem sredstvo za sporazumevanje). Drugo vprašanje pa v jezikovne spremembe preveč vnaša aktivizem in namernost. Jezik ni človeško narejen mehanizem, ki bi ga ljudje gradili in spreminjali.

Keller nadaljuje, da je ljudem težko razumeti proces stalnih sprememb (tudi jezikovnih), ker v življenju ni nobenega jasnega modela o njihovem poteku. Človeku so najbližji primeri rasti iz živega sveta, ki imajo namen, cilj in so vezani na individualne osebe. Jezikovne spremembe pa nastajajo nenamensko, nimajo cilja ('življenje' jezika je potencialno neskončna zgodba) in so vpete v sistem jezika, ki je izrazito kolektivni pojav.

Ljudje se v glavnem ne zavedajo sprememb v svojem jeziku, ker se te dogajajo prepočasi. Če pa spremembe opazijo, jih ne dojemajo kot stalen proces. Jezikovne spremembe so včasih tudi zelo hitre in nenavadne. Tipičen način, po katerem dojemamo jezikovne spremembe, je občutek razpada jezikovnega sistema.¹

Zgoraj omenjeni vprašanji se tako izoblikujeta v odgovor, da so nosilci jezikovnih sprememb ljudje, toda to delajo nezavedno, nenamensko in brez posebnega načrta. Vse tri postavke so med seboj neodvisne. Jezikovnih sprememb tudi ne moremo preprečiti.²

1.2 Medtem ko Keller obravnava jezikovne spremembe iz najširših izhodišč, tudi socioloških, pa **April M. S. McMahon** (1994: 176–177) posebno pozornost posveča semantičnim spremembam. Razčlenjuje pogoje zanje in navaja tri vidike, na katerih semantične spremembe temeljijo. Prvi se nanaša na večpomensko naravo besed, ki sloni na njihovi rabi v različnih sobesedilih in pri različnih govorcih. V vsakodnevni komunikaciji se le-ti trudijo prilagajati pomene svojemu ubesedovalnemu prizadevanju. McMahon navaja jezikoslovca Bloomfielda (1935), ki trdi, da ima vsaka beseda en glavni in več obrobni pomenov. Semantična sprememba se pojavi, ko govorci nehajo uporabljati glavni pomen in se na njegovo mesto preseli obrobni.³

¹ V slovenščini se to danes obravnava kot ogroženost zaradi vdora zlasti angleških izrazov.

² Povzeto po Keller 1994.

³ Zgornjo trditev navezujemo na zgodovino slovenskega jezika in omenjamo intervju v Delu (1999) z jezikoslovko dr. Majdo Merše, ki je na vprašanje v zvezi s Slovarjem slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja o besedah, ki so še danes v rabi, a je njihov sodobni pomen drugačen od tistega v 16. stoletju, odgovorila: »Redaktorske izkušnje kažejo, da so se pri besedah, ki so še vedno v rabi, le redko ohranili vsi pomeni, izkazani v 16. stoletju. /.../ Razlike poleg prisotnosti ali odsotnosti določenega pomena ustvarja tudi drugačna razvrstitev pomenov: osrednje mesto npr. neredko pripada pomenu, ki je danes obrobni, ali obratno. V 16. stoletju je bil npr. prvi pomen samostalnika *baba* 'pomočnica pri porodih' in ne 'ženska, navadno starejša' kot danes; *denar* je bil rabljen tudi v pomenu 'denarna enota' (sto denarjev); *kupec* je takrat pomenil tudi 'trgovec' in redkeje 'tistega, ki kaj kupuje' /.../«

Drugi vidik semantičnih sprememb se nanaša na nepovezanost prenašanja jezikov med generacijami. Otroci ne sprejemajo popolne podobe slovnice svojih staršev, ampak si ustvarijo svojo lastno.

Pomenske spremembe pa temeljijo tudi na zgradbi jezikovnega znaka, ki je dvodelna in se uresničuje na dveh kategorijah: na označenem in označujočem. Ti dve med seboj neodvisni sestavini se lahko v času neodvisno spreminjata.

Ob teh postavkah semantičnih sprememb McMahon analizira tudi vzroke le-teh. Navaja tri: jezikovnega, zgodovinskega in družbenega. Jezikovne spremembe se nanašajo na notranjejezikovne, inherentne zakonitosti jezikovnega sistema, pri čemer se zunanji kontekst, kot je materialna kultura, popolnoma izloči. Zgodovinski vzrok vključuje spremembe materialne kulture. Denotati se pogosto spreminjajo, še posebej zaradi tehnoloških inovacij, ime pa ostaja isto. Družbeni vzrok temelji na rabi besede v posebnih družbenih skupinah. Beseda teži k novemu pomenu, ker jo rabi posebna družbena skupina. McMahon omenja tudi Ullmana (1962), ki dodaja še četrto, psihološko kategorijo vzrokov pomenskih sprememb. Te se med drugim izražajo pri tabujih in evfemizmi. Pogosto religiozni pojmi, nevarne živali in dejanja, ki jih imamo za neprijetna, postajajo tabu. Njihova običajna imena se ne rabijo in iz teh psiholoških vzrokov nastane semantična sprememba, evfemistični izraz.⁴

Ta splošna teoretična izhodišča o jezikovnih spremembah, ki so se konkretizirala v semantičnih, se bodo v nadaljevanju odrazila na novih besedah, ki so predmet omenjenega sestavka.

1.3 Definicije novih besed. Definicije novih besed so v literaturi dokaj različne. Zelo splošno najdemo v Slovarju gramatičnih terminov v lingvistiki (*A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, 1993: 180), ki na kratko pravi, da je neologizem na novo skovana beseda ali fraza. Našteje nekaj izrazov v angleščini, ki jih je prinesel Longmanov Register novih besed iz leta 1989. Na težave pri definiranju novih besed opozarja Oxfordski slovar novih besed (*The Oxford Dictionary of New Words*, 1991: V), ki pravi, da na vprašanje ne bo nikoli mogoče zadovoljivo odgovoriti. Slovar želi pokazati, da se jezik neprestano spreminja, raste na posameznih področjih in upada na drugih. Največ, kar lahko naredimo, je, da slovar povzame besede in pomene, ki se zdijo značilni za določeno dobo in ki jih bo bralec v naslednjih 50 ali 100 letih težko razumel brez podrobne razlage družbenega, političnega ali kulturnega konteksta. Za namen slovarja, kakršen je oxfordski (izšel 1991), je nova beseda katera koli beseda, fraza ali pomen, ki je prišel v splošno rabo in je bil aktualen v 80. in zgodnjih 90. letih dvajsetega stoletja.

Ta z vidika aktualnosti določujoča razlaga je v Toporišičevi Enciklopediji slovenskega jezika (1992) časovno zrelativizirana. Neologizem (tako nove besede imenuje Toporišič) je 'na novo napravljena ali na novo rabljena stara beseda ali besedna zveza, npr. stencas takoj v povojnem času, *tozd*, *otroške jasli*, *brigadir*, *pionir* (otrok) ipd. Za neologizme jih imamo tako dolgo, dokler se na njih ne navadimo tako, da se nam izgubi občutek, da so nedavno napravljene ali prevzete'.

V tej definiciji so omenjeni trije načini oblikovanja novih besed: nove besede nastajajo kot nove enote v danem jeziku ali s prevzemanjem. Kot take se lahko obravnava tudi nove besede, ki so prvotno že bile člen leksikalnega sistema in jih je-

⁴ Povzeto po McMahon 1994.

zik na novo oživi. Poudarjeno je tudi subjektivno merilo (občutek) za presojanje novih besed.

Vse te definicije pa novih besed ne označujejo z bistvenega, notranjejezikovnega vidika, ki zadeva funkcijo jezikovnega znaka, njegovo mesto v leksikalnem sistemu. Tako definicijo najdemo pri češki jezikoslovki Olgi Martincovi (1972), ki izhaja iz ruskih jezikoslovcev T. I. Miskjeviče in L. M. Čelcovove: Za novo besedo je relevantno, da ima možnost postati nepogrešljiva enota leksikalnega sistema, po Ferdinandu de Saussuru enota jezikovnega sistema ('langue'). Možnost včlenitve nove besede v leksikalni sistem pa je določena s poimenovalno potrebo, ki privede do ustaljenosti novih leksemov v tem sistemu.

1.4 Nove besede v slovenskem jezikoslovju. Nove besede so bile v slovenskem jezikoslovju opažene, vendar je značilno, da so bile obravnavane v glavnem z drugih stališč in zato tudi z drugačnim poimenovanjem. Največkrat so zajete med prevzetimi besedami. Na neavtohtono besedje sta opozarjala že Anton Breznik (1967: 75–81) in Anton Bajec (1955/56: 172–175, 235–237). Določnejša sta bila Stane Suhadolnik in Marija Janežič (1962/63: 45–49, 73–79) v članku Plasti in pogostost leksike, v katerem sta ob vsesplošnem gibanju leksikalnega sistema opozorila tudi na prehajanje v smeri novo–živo–mrtvo. Nova leksika oblikuje eno od plasti leksikalnega sistema. Nove besede so delno obravnavane tudi v članku Staneta Suhadolnika (1970: 51–60) Besedni zaklad sodobnega slovenskega knjižnega jezika in v članku Ade Vidovič Muha (1971/72: 178–186) Oris dveh osnovnih pojavnih oblik sistema knjižnega jezika. Sprejemanje posameznih novih besed je opisano tudi v nekaterih sestavkih v delu Pet minut za boljši jezik (1972) Toma Korošca (Design in industrijsko oblikovanje, Toaster in krušni opekač, O nekaterih angleških besedah v slovenščini). Jože Toporišič (1972: 285–318) posveča v članku Prevzete prvine slovenskega knjižnega jezika (glasovi, pisava, oblike, tvorba, besede) veliko pozornost poleg prevzetim besedotvornim načinom tudi prevzetim besedam. Seveda niso vse prevzete besede tudi nove. Vsa raznovrstnost neknjižnih leksikalnih sistemov (sleng, žargon, argo), kjer je veliko stilnih novih besed, je prikazana v članku Velemira Gjurina (1974: 65–81) Interesne govornice sleng, žargon, argo. Slovenska slovnica Jožeta Toporišiča (1976: 103–104) v poglavju Besedoslovje med časovno obarvanimi besedami razmejuje tudi neologizme. Poseben razdelek obsegajo priložnostne nove besede. Slovenska slovnica Jožeta Toporišiča 2000 nove besede (imenuje jih neologizme) omenja v razdelku Časovno obarvane besede.

Članek Toma Korošca (1976: 219–236) Nove besede v časopisnih žanrih dnevnika Delo 1969–1975 je prvi članek v slovenščini, ki v celoti obravnava samo nove besede. Avtor ugotavlja, da nove besede v časopisu Delo potrjujejo stilno diferenciranost časopisnih besedil. Glede na to jih razdeli v tri skupine (priložnostne besede /hapaksi/; žargonizmi, pogovorne besede; nevtralne besede, termini). S svojo frekvenco pa nove besede v tem časopisu niso stilotvorno sredstvo.

Podpisana je področje novih besed obravnavala s stališča zunaj- in znotrajjezikovnih dejavnikov in jih tipološko razmejevala. Konkretna načela je navezovala na

avtomobilsko izrazje.⁵ Kot posebno kategorijo je razčlenjevala aktualistične nove besede.⁶

1.5 Nove besede v slovenskih slovarjih. Zavest o novih besedah se bolj ali manj kaže tudi v slovenskih slovarjih. Že Pleteršnikov slovar iz leta 1894/95 (1974: XV) ima za nove besede posebno oznako novoknjižno (nk.). Opredeljuje jo tako: »Ta kratica je zelo obširnega pomena in obsega vse knjištvo in posebno vse časopisje novejših dobe, kolikor ga ni s posebnimi kraticami omenjenega.« Razčlemba besed, ki so v Pleteršniku označene z novoknjižno, bi osvetlila sociolingvistično podobo slovenskega jezika in prispevala dognanja o gibljivosti leksikalnega sistema na prelomu 19. v 20. stoletje. Slovar slovenskega knjižnega jezika je oznako neologizem sprejel v poskusni snopič slovarja, vendar jo je potem opustil. Tako bi bila razmeščenost novih besed v SSKJ pod raznimi strokovnimi, stilno-plastnimi in ekspresivnimi oznakami (kvalifikatorji) tema, ki bi jo bilo mogoče strniti v samostojno obdelavo. Slovenski pravopis I, Pravila (1990: 137) v razdelku o oznakah, s katerimi naj bi označevali besede v slovarskem delu slovenskega pravopisa, kot eno časovnih oznak navede oznako novota, neologizem z utemeljitvijo: »Jezikovna prvina, katere novost še čutimo: ob njej je navadno starejša ustreznica: *besediloslôvje* -a s nov.; *narečjeslôvje* -a s nov. 'dialektologija'; *zabójnik* -a m nov. 'kontejner'; *štévka* -e ž nov. 'cifra'.« Izhajajoč iz tega so nove besede kot posebna kategorija posebej izpostavljene tudi v najnovejšem leksikografskem delu, Slovenskem pravopisu 2001. Zajeti so leksemi za najnovejše pojave iz predmetnega in pojmovnega sveta, čeprav jih vselej ne uvaja oznaka nov. (novota, neologizem), kakor so sicer označene tovrstne besede: *displêj* /.../ rač. žarg. 'prikazovalnik'; *é-pôšta* /.../ rač. 'elektronska pošta'; *EPP* /.../ 'ekonomsko-propagandni program'; *garbologíja* /.../ [preučevanje smeti]; *karaóke* /.../ prepevati ~ 'solistični del ob posneti spremljavi'; sodelovati na, v ~ah 'na prireditvi'; *vmésnik* /.../ rač. z ~om povezati tiskalnik in računalnik; *starodôbnik* /.../ nov. 'starinsko vozilo, oldtimer'.

Nove besede se v slovenščini pojavljajo v vseh socialnih zvrsteh. Med funkcijskimi zvrstmi knjižnega jezika jih največ prinaša publicistični jezik, še posebej njegova podvrsta časnikarski jezik, kar je opazeno tudi v sodobnih jezikoslovnih leksikonih. Geselski članek *časnikarska slovenščina* ima v Toporišičevi Enciklopediji slovenskega jezika (1992: 15) razlago: »Slovenščina, kakor jo pišejo in govorijo časnikarji kot vrsto publicističnega jezika. Zaradi hitrega ubesedovanja trenutno aktualnega dogajanja (zlasti v dnevnem časopisju in glasilih sploh), in to z vseh področij življenja, in zaradi množičnih občil, prek katerih prihaja do najštevilnejšega naslovnika, v veliki meri uvaja novo besedje (ali tudi le njegove pomene) z raznih strokovnih in dogajalnih področij in ga uveljavlja v močno stalnih oblikah sporočanja.« V pogovornem jeziku, še bolj pa v interesnih govoricah, zlasti slengu, so pogosti ekspresivni izrazi z angleškega jezikovnega področja (*kul*, *ful*, *šit*). Tudi SSKJ je zajel nekaj takih izrazov (*trač* – iz te besedne družine se pojavljajo še v SSKJ neupoštevani *tračarjenje*, *tračariti*, *tračarije*, *bla* medm., *ciao* (čav) medm., *evergrin*, *fušati*, *genialec*, *keš*). Kot kaže Narečni slovar govorov Zadrebke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami Petra Weissa (1998), se nove besede pojavljajo tudi v narečjih. Tu je veliko besed označenih kot novota oziroma neologizem (*absolutno*, *arnika*, *bobnič*).

⁵ Prim. Bokal 1998.

⁶ Prim. Bokal 2000.

Pričujoči sestavek pravzaprav temelji na novih besedah, ki so se v glavnem v zadnjem desetletju pojavljale v časopisnem jeziku. Največ jih je bilo nabranih v dnevniku Delo.⁷

2 Nove besede s stališča besedotvorja. Besedotvorje je področje v jezikoslovlju, ki z raznoterimi morfemskimi deli omogoča oblikovanje novih besed. Konkretne sociolingvistične silnice, ki izhajajo iz poimenovalnih potreb, zadenejo na potencialne notranjejezikovne možnosti in se uresničijo v novi besedi. Pri tem pridejo v poštev vse besedotvorne vrste, najbolj pa izpeljava, sestavljanje in zlaganje.

2.1 Nove besede s stališča izpeljevanja. Pri izpeljevanju se pri priponskih obrazilih v odnosu do podstave pojavljajo razne kombinacije razmerja domače in prevzeto. K domači osnovi se dodaja domače priponsko obrazilo (*zaskrbljenec*, *žalji-vec*, *ustvarljiv*, *častnica*) ali prevzeto (*lučkar*, *nahrbtnikar*, *ognjiščar*, *torbičar*). K prevzeti osnovi se dodaja prevzeto (*golfist*, *surfist*, *kolumnist*) ali domače (*babysitterka*, *mafijec*, *rokerica*).

Z izpeljevanjem kot načinom nastajanja novih besed se največkrat zapolni manjkajoče potencialno pomensko mesto v besedni družini. Tako se je besedni družini sanirati, sanacija pridružil vršilec glagolskega dejanja *sanator* – kdor sanira, besedni družini prepesniti, prepesnitev prav tako vršilec *prepesnikovalec* in iz nedovršnega glagola prepesnjevati *prepesnjevalec*. Če se pojavi nov, zelo popularen pojem, se pojavijo vsi členi besedne družine hkrati (samostalnik s pomenom vršilec, vršilka dejanja, pridevnik, glagol; glagolnik), lahko tudi z izpeljankami druge stopnje in sestavljenkami. Primer: *skejtati*, *skejtanje*, *preskejtati*, *skejter*, *skejterski*, *skejterka*; *rafting*, *raftati*, *raftanje*, *raftar*. Ob vsesplošnem razmahu računalništva se je pojavila potreba po izrazu, ki bi označeval prostor, kjer se ta dejavnost opravlja. Tako se je izrazom računalnik, računalniški in drugim iz te besedne družine pridružila *računalnica*, računalniška učilnica.

Kot je opazil že Jakopin (1989: 151–152) se z izpeljevanjem oblikujejo tudi aktualna nova poimenovanja ženskih oseb k poklicem (*akademikinja*, *duhovnica*, *finančnica*, *tehnica*). Pogoste so tudi izpridevniške izpeljanke na *-ost* (*branost*, *citiranost*, *poslušnost*) in pridevniki na *-ljiv* (*nadzorljiv*, *nevračljiv*, *poslušljiv*).

Kot nove besede se pojavljajo tudi izpeljanke iz stalnih besednih zvez: *manjšinskozaščiten* (manjšinskozaščitni zakon), *prostocarinski* (prostocarinska prodajalna), *športnomedicinski* (športnomedicinska stroka). Prav tako je ta tip novih besed opazen pri bolj ali manj ustaljenih izrazih v jezikoslovlju (*ženskospolski*, *pomenskosestavinski*, *slovničnopomenski*, *izrazijskoslovarski*). Nove besede v vlogi levih prilastkov (ženskospolski samostalniki) nadomeščajo doslej rabljene desne prilastkove zveze tipa samostalnik ženskega spola in so odraz neke vrste ekonomizacije jezika. Obravnavati bi jih bilo mogoče tudi z normativnega vidika. Novi izpeljani pridevniki se pojavljajo tudi v neterminoloških zvezah z levim prilastkom, kjer je do sedaj prevladoval desni: *censka* konrola : kontrola cen.

2.2 Nove besede s stališča sestavljanja. Pri drugi besedotvorni vrsti – sestavljanju Jakopin (1989: 150) omenja pogoste nove sestavljenke z *de...*, *anti...*, *ne...*,

⁷ Gradivo se opira na kartoteko Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, deloma pa na gradivo avtorice.

proti... Produktivnost le-teh ni prenehala. To kaže množica novih sestavljenk, med katerimi jih omenimo nekaj s predpono *proti*: *protikadilski* (izraz je znan iz zveze protikadilski zakon), *protivirusen* (iz zveze protivirusni program ob prevzetem anti-virusni program), *protihrupen* (protihrupna ograja). Predpona *do...* je posebej produktivna pri glagolskem izražanju (*dofinancirati*, *doformulirati*, *dohraniti*, *doizobraziti*, *donegovati*, *dooblikovati*), predpona *po...* pa pri pridevniškem: *poboljnišničen* (poboljnišnična rehabilitacija), *poinfarkten* (poinfarktno zdravljenje), *posmučarski* (posmučarska oprema), *poplebisciten* (poplebiscitna politika). Aktualne nove sestavljenke so *medmrežje*, *zunajčuten* (zunajčutne zaznave). V poseben razdelek sodijo neustaljeni pogosti ekspresivni izrazi s predpono členkom *naj-*: *najpolica*, *najavtomobil* in prav tako ekspresivne sestavljenke s *super...*: *supermoderen*, *supernov*. Ta predpona je aktualna tudi v terminologiji: *superračunalnik*, *superveleslalom*, *superprevodnost*. S sestavljanjem se oblikujejo tudi novi termini: v elektrotehniko na primer *nadtok*.

2.3 Nove besede s stališča zlaganja. Tudi pri besedotvornem postopku zlaganja imamo različne možnosti prevzetih in avtohtonih morfemskih delov:

- a) obe domači sestavini: *starodobnik*, *okoljevarstvenik*, *srednjeslojec*, *vodonosnik*,
- b) obe prevzeti sestavini: *alkoskop*, *fotomonografija*, *psihokineza*, *videokonferenca*,
- c) mešana oblika: *tekstopisec*, *turbopihalnik*, *turbopolnilnik*, *domofon*, *plečnikolog*.

Kot je navedel že Jakopin (1989: 150), se veliko novih besed oblikuje na področju zloženek s prvim delom *bio...*, *elektro...*, *foto...*, *makro...*, *mini...*, *samo...* Nekaj novih primerov z *bio...* in *samo...*: *biodiverziteteta*, *bioetika*, *biogeografija*, *bioinženiring*, *biopridelovalec*, *biorazgradljiv*; *samooklicati*, *samoplačništvo*, *samoprijavljanje*, *samovzdrževalen*, *samozaposlitev*, *samozdravljenje*. Še zmeraj nastajajo nove besede s prvim delom *avto...*: *avtosalon*, *avtoradio*, *avtosejem*, *avtoservis*. Zelo produktivno je v zadnjem času oblikovanje zloženek s prvim delom *eko...*, *evro...*, *tele...*, *video...*: *ekologizacija*, *ekotoksikologija*, *ekoturizem*; *evroček*, *evrocentrizem*, *evroskepticizem*; *telemedicina*, *teletrgovina*, *telekineza*, *tebanking*, *teledelo*; *videofilm*, *videosignal*, *videospot*, *videoteka*, *videotelefon*.

Prevzete nove besede dokazujejo svojo sprejetost v leksikalni sistem tudi s tem, da v postopek zlaganja vstopajo v podomačeni obliki: *picopek*. Zlaganje ob nevtralnih novih zloženkah prinaša tudi zelo ekspresivne oblike, kot je *mobičuk*, kjer se prevzeti prvi del zloženke veže z metaforiziranim drugim avtohtonim delom. S stališča besedotvornih enot so nenavadne tvorjenke *deloholik*, *teveholik* in *mobiholik*. Ker morfemski del *-holik* v slovenščini ni občuten kot samostojna besedotvorna enota, še posebej pa ne s pomenom 'kdor pretirava v čem' in ker predpostavljamo o stabilnem opomenjenju morfemskega dela *-holik* ni zanesljivo, take zloženke delujejo kot normativno moteč element v leksikalnem sistemu.

2.4 Besedotvorne vrste, ki živijo v zavesti vsakega govorečega, vsebujejo zaradi potencialnih kombinacij morfemskih delov tako rekoč neomejene možnosti nastajanja novih besed. Zato se tako pojavlja veliko priložnostnih novih besed, ki so bolj ali manj nesistemske, enkratne in individualne tvorbe (*marsohod*).

Ob robu naj bo kot znotrajsistemska besedotvorna sestavina novega omenjena nova besednovrstna vloga že uveljavljenih besed. V zadnjem času je še posebej produktivna izpridevniška prislovna funkcija: *lučno* opremiti kaj (/.../ je lučno opremil tudi slovito Mahabharato Petra Brooka⁸); *opozorilno* zapreti /cesto/ (Jutri bodo opozorilno zaprli cesto⁹); *nadstandardno* opremiti (Avtohiša Claas nadstandardno opremila bolniško sobo¹⁰). Izraz se navezuje na nadstandardno zdravstveno zakonodajo.

Znotrajsistemsko je tudi aktiviranje hipotetičnih, sicer regularno tvorjenih, a redkih izglagolskih oblik: In o katerih /o poveljnih pobojih, op. L. B./ se je lagalo do zadnjega. (In o katerih se iz *vedečnih* ne da zvabiti nič trdnega.)¹¹

3 Nove besede s stališča gramatikalizacije. Gramatikalizacija novih besed zajema umeščanje le-teh v slovnični sistem, s čimer besede vstopajo v postopek pridobivanja predvidljivih in vzorčno tipiziranih slovničnih lastnosti, pri samostalniku na primer spola, sklona in števila. Gre za prilagoditev besed slovenskemu oblikoslovju oziroma oblikoslovno-skladenjska prilagoditev. V slovenščini poteka pri novih besedah po običajni poti, kateri so podvržene tudi druge besede. Primer iz Dela: Vse skupaj spominja na letališče – ne na brniško, temveč na eno večje – z *duty freeji* in ogromno čakalnico /.../.¹²

Vendar se pri nekaterih prevzetih novih besedah pokažejo določena odstopanja od regularnih pravil, kar je povezano z njihovo še nestabilno vlogo označujočega določene besede. Pisava prevzetih besed se lahko obdrži v izvorni obliki, lahko pa se prilagodi jeziku prevzemniku. V zadnjem času je v slovenščini opazna težnja, da se prevzete besede v pisavi hitreje prilagajajo slovenščini. Vendar tako stališče ne podpira prizadevanja po oblikovanju domačih novih besed. Dokler beseda kot grafem nastopa v izvorni pisavi, ima uporabnik jezika ob njej vendarle neki občutek ne-členjenosti v leksikalnem sistemu in je možnost, da jezik še oblikuje domačo ustreznico, večja. Ko pa je beseda podomačena tudi pisno, je izenačena z drugimi leksemi na vseh ravneh in se tako rekoč ne obravnava več kot nova. Psiholingvistično zaznavanje besed v izvorni oziroma podomačeni pisavi je drugačno.

Pojavlja se veliko novih besed z dvojno pisavo; na eni strani se v virih pojavlja leksem v izvorni pisavi, na drugi pa že v podomačeni. Primer izpisov iz časopisa Delo, 10. 7. 1999, stran 12: Koncert domačih *rokovskih* skupin /.../; stran 13: /.../ najkakovostnejše *rockersko* festivalsko dogajanje v tem letu. Zavest o dvojnosti pisave se lahko kaže še bolj izrazito: Razmišlja tudi o pravem *imidžu* (*image*) podjetja.¹³

M. S. McMahon (1994: 195) ugotavlja, da je v angleščini zaradi fonoloških značilnosti osnovne oblike določeno oblikovanje novih besed fonološko omejeno. To trditve lahko navežemo tudi na slovenščino. Izpeljava svojilnih pridevnikov iz samostalnikov s pripono *-ec* iz osnov, ki se končajo na *-č* (*rdečec* > *rdeččev*, *tomšičev* > *tomšičevčev*) zaradi ponavljajočih se soglasnikov oziroma zlogov deluje moteče. Taki

⁸ Delo, 14. 7. 1999: 8.

⁹ Slovenec, 29. 10. 1992: 13.

¹⁰ Delo, 27. 1. 1996: 3.

¹¹ Delo, 3. 5. 1997: 34.

¹² Delo, Sobotna priloga, 11. 9. 1999: 44.

¹³ Slovenec, 3. 2. 1992: 5.

so tudi nekateri samostalniki na *-ost*: podlistkarski > *podlistkarskost*, nepreplezljiv > *nepreplezljivost*, razvidnosten > *razvidnostnost*.

Neustaljenost pisave skupaj in narazen, ki je sploh značilna za zloženke v slovenščini, se kaže tudi na področju po taki besedotvorni vrsti nastalih novih besed: Primeri z različnima zapisoma zložen: /.../ nastavljen *servo volan*,¹⁴ /.../ če avto nima *servo naprave*,¹⁵ /.../ digitalni *servokrmilnik* z večosnim podajalnim sistemom,¹⁶ /.../ z zavornim sistemom ABS in volanskim *servoojačevalnikom*.¹⁷

Gramatikalizacija je povezana z ustalitvijo jezikovnega znamenja samega, njegove slovarske oblike, pri kateri naj bi paradigmska shema izkazovala trdnost in enovitost. Vendar vselej ni tako. Nova prevzeta beseda *pomel*, vrsta agruma, se je ob pojavitvi v imenovalniku zapisovala tudi kot *pomelo* : pomelo – lat. *Citrus grandis*. Sadeži so večji kot pri ostalih citrusih /.../¹⁸ Pomelo je največji agrum /.../¹⁹ Primeri s soglasniškim izglasjem v imenovalniku ednine: Pomel (*Citrus grandis*). Domovina pomelovca sta verjetno Tajska in Malezija /.../²⁰ /.../ karambole, tamarili, mango-stani, pomeli ... po imenih in obliki precej nenavadne sadne vrste /.../²¹

Težave pri gramatikalizaciji prevzetih novih besed zadevajo tudi določitev števila. V strokovno pisanih besedilih prvotne slovnične lastnosti besede vplivajo na le-te v jeziku prevzemniku, v žargonskem, bolj sproščenem izražanju pa ne. Tako računalniškemu izrazu *windows*, ki ga prevzemamo v angleški množinski obliki, za slovensko določitev množine v žargonu kljub temu še dodajamo pripono *-i* (*windowsi*).²² Delo navaja: Ker sem sedaj v policiji uporabljal zastarel program, ki ga nikjer drugje ne poznajo, se moram sedaj, na stara leta, učiti Windowse.²³ Drugi zapis v Delu pa kaže vpliv angleške določitve množine: Windows zmrznejo /.../²⁴ Tako se pri tem izrazu pojavljata dva množinska morfema: prevzeti in domači. Ob takih dvojnostih se pokaže velika prednost domačega izraza Okna.

Nove besede kažejo neustaljenost, ki s stališča besedotvorja zadeva posamezne morfološke dele. Ob zapolnitvi morfološkega šiva z *-o-* se je pri novi besedi *aromoterapija* pojavljala tudi zapolnitev z *-a-*: *aromaterapija*. Glede na tip zloženek z morfološko enoto *-terapija* (*balneoterapija*, *magnetoterapija*, *kromoterapija*, *kristaloterapija*) je priporočljivejša oblika *aromoterapija*. Primeri z veznim vokalom *-o-*: /.../ zdravila z aromoterapijo in masažno terapijo /.../²⁵ Aromoterapija. Aromatične snovi, ki jih uporabljamo pri inhaliranju doma /.../²⁶ Primeri z veznim vokalom *-a-*: Aro-

¹⁴ Delo, 26. 6. 1996: 10.

¹⁵ Delo, Delo in dom, 12. 4. 2000: 6.

¹⁶ Delo, Znanost, 9. 10. 1996: 10.

¹⁷ Delo, 2. 12. 1995: 10.

¹⁸ Delo, Delo in dom, 7. 11. 1996: 36.

¹⁹ Slovenec, 13. 11. 1996: 20.

²⁰ M. Krese Baskar, Eksotični sadeži, 1992: 33.

²¹ Slovenec, 13. 11. 1996: 20.

²² To je dokazala tudi ustna anketa med petimi vprašanimi.

²³ Delo, Sobotna priloga, 11. 9. 1999: 38.

²⁴ Delo, 20. 7. 1999: 9.

²⁵ Delo, Ona, 5. 12. 2000: 11.

²⁶ Zdravje, april 1992, št. 150: 44.

materapija je ena od naravnih metod zdravljenja.²⁷ Aromaterapija je zaenkrat našla svoje mesto le v kozmetiki.²⁸

Nove besede so tako s pravopisnega, pravorečnega vidika in z vidika stabilizacije nekaterih slovničnih lastnosti razmeroma neustaljena, a stališča poimenovalne moči relevantna kategorija leksike, iz katere se napaja jedrni del določenega jezika. Hkrati je v njih mogoče opazovati različne kulturne vplive, zato so tudi pomemben vir za sociolingvistične študije. Tu pa se odpira novo področje obravnavanja novih besed.

Literatura

- Bajec, Anton 1955/56. »Sprehodi po slovenskem besedišču«, *Jezik in slovstvo* I, str. 172–175, 235–237. Ljubljana.
- Breznik, Anton 1967. »Kako besede izgubljam«, *Življenje besed*, str. 75–85. Ljubljana.
- Bokal, Ljudmila 1998. »Tipologija novih besed (ob primeru avtomobilskega izrazja)«, *Slovensko naravoslovno-tehnično izrazje*, Zbornik referatov s posvetovanja o slovenskem naravoslovno-tehničnem izrazju, Ljubljana, 22.–23. maja 1997 (uredila Marjeta Humar), str. 147–162. Ljubljana: Založba ZRC.
- Bokal, Ljudmila 2000. »Aktualistične nove besede v slovenščini«, *Slovensko jezikoslovje danes in jutri*, Zbornik Slavističnega društva Slovenije (uredil Zoltan Jan), str. 68–76. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Dolgan, Marjan 1999. »Slovenski protestanti na poti v besednjak«, *Delo*, Književni listi, 26. 8. 1999, str. 13. Ljubljana.
- Gjurin, Velemir 1974. »Interesne govorice sleng, žargon, argo«, *Slavistična revija* XXII, str. 65–81. Ljubljana.
- Jakopin, Franc 1989. »Tipologija nove leksike ob Slovarju slovenskega knjižnega jezika (SSKJ)«, *Rječnik i društvo*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o leksikografiji i leksikologiji 11.–13. X. 1989 u Zagrebu, str. 147–153.
- Keller, Rudi 1994. *On Language Change. The Invisible Hand in Language*, London: Routledge.
- McMahon, April M. S. 1994. *Understanding Language Change*, Cambridge University Press.
- Martincová, Olga 1972. »K problematice lexikalnich neologizmů«, *Slovo a slovesnost* IV, str. 284.
- Korošec, Tomo 1972. *Pet minut za boljši jezik*, Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Korošec, Tomo 1976. »Nove besede v časopisnih žanrih dnevnika Delo 1969–1975«, *Slavistična revija* XXIV, str. 219–236.

²⁷ Delo, Delo in dom, 23. 10. 1997: 34.

²⁸ Delo, Delo in dom, 2. 7. 1998: 23.

- Pleteršnik, Maks 1974. *Slovensko-nemški slovar I, A–O*, Reproducirani ponatis. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- SSKJ. *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1994. Ljubljana: DZS.
- Suhadolnik, Stane, in Janežič, Marija 1962/63. »Plasti in pogostost leksike«, *Jezik in slovstvo* VIII, str. 45–49, 73–79.
- Toporišič, Jože 1972. »Prevzete prvine slovenskega knjižnega jezika (glasovi, pisava, oblike, tvorba, besede)«, *Slavistična revija* XX, str. 285–318. Ljubljana.
- Toporišič, Jože 1976. *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- Toporišič, Jože 1992. *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Toporišič, Jože 2002. *Slovenska slovnica*, Četrta, prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Obzorja.
- Trask, R. L. 1993. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London, New York: Routledge.
- Tulloch, Sara. 1991. *The Oxford Dictionary of New Words. A Popular Guide to Words in the News*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Vidovič - Muha, Ada. 1972. »Oris dveh osnovnih pojavnih oblik sistema knjižnega jezika«, *Jezik in slovstvo* XVII, str. 178–186. Ljubljana.
- Weiss, Peter. 1998. *Slovar govorov Zadrebke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami*, Poskusni zvezek A–H. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša.

Prispelo aprila 2002, sprejeto septembra 2002

Received April 2002, accepted September 2002

Jezikovne spremembe s stališča novih besed

Sestavek se iz splošnih izhodišč, ki zadevajo razumevanje jezikovnih sprememb, osredotoča na semantična in razčlenjuje različne notranje- in zunajjezikovne vidike njihovega nastanka. Potem preide v definicije novih besed, kakor se kažejo v različnih tujih in domačih leksikografskih in jezikoslovnih priročnikih in literaturi. Sledi pregled literature o novih besedah v slovenskem jezikoslovju. Posebna pozornost je namenjena njihovi obravnavi v slovenskih slovarjih. To splošno teoretično obravnavo dopolnjuje konkretna razčlenitev besedotvornih značilnosti novih besed s stališča izvora morfemskih delov. Pri izpeljevanju so mogoče vse kombinacije: 1. k domači osnovi se dodaja domače priponsko obrazilo (*ustvarljiv*, *častnica*) ali prevzeto (*lučkar*, *ognjiščar*); 2. k prevzeti osnovi se dodaja prevzeto priponsko obrazilo (*golfigist*, *surfist*), 3. k prevzeti osnovi se doda domače priponsko obrazilo (*babysitterka*, *mafijec*). Pri drugi besedotvorni vrsti, sestavljanju, se kaže posebna produktivnost določenih predpon pri posamezni besedni vrsti, na primer predpona *do-* pri glagolu (*doformulirati*, *dooblikovati*) in *po-* pri pridevniku (*posmučarski*, *poboljnišničen*). Tudi pri zloženkah se pojavljajo vse možnosti kombiniranja morfemskih delov glede na izvor. Posebno pogoste so nove zloženke s prvim delom *avto...*, *bio...*, *eko...*, *samo...*

Besedotvorne vrste, ki jih ima v zavesti vsak govoreči, vsebujejo neomejene možnosti nastajanja novih besed. Produktivna je tudi nova besednovrstna vloga že uveljavljenih besed, zlasti oblikovanje prislovov, ki so izpeljani iz pridevnikov. Sestavek se konča z obravnavanjem novih besed v procesu gramatikalizacije, to je umeščanja novih besed v slovnični sistem, s čimer besede vstopajo v postopek pridobivanja predvidljivih in vzorčno tipiziranih slovničnih lastnosti. Pri tem obstaja možnost, da nove besede ob včlenjevanju v leksikalni in slovnični sistem odstopajo od regularnih jezikovnih zakonitosti (*pomelo* : *pomel*, *aromaterapija* : *aromoterapija*, *Windows* : *Windowsi*).

Nove besede so tako z več vidikov razmeroma neustaljena, a stališča poimenovalne moči relevantna kategorija leksike, iz katere se napaja jedrni del določenega jezika. Hkrati je v njih mogoče opazovati različne kulturne vplive, zato so tudi pomemben vir za sociolingvistične študije.

Linguistic Change Viewed in Terms of New Words

Proceeding from general points of departure concerning the understanding of linguistic change, the paper concentrates on semantic change and analyzes various language-internal and language-external viewpoints of its origin. It then goes into the definitions of new words as they are presented in various foreign and domestic lexicographical and linguistic handbooks and literature. Then an overview of the literature on new words in Slovene linguistics is given. Particular attention is paid to their treatment in Slovene dictionaries. This general theoretical treatment is augmented by a concrete analysis of the word-formational characteristics of new words from the viewpoint of the source of the parts of the morphemes. In derivation all combinations are possible: 1. a native base combines with a native formant (*ustvarljiv* 'realizable', *častnica* 'officer (fem.)') or a borrowed one (*lučkar* 'lighting operator', *ognjiščar* 'member of the Focolare Movement'); 2. a borrowed base is combined with a borrowed formant (*golfigist* 'golfer', *surfist* 'surfer'); 3. a borrowed base combines with a native formant (*babysitterka* 'babysitter (fem.)', *mafijec* 'Mafia member'). In another type of word-formation, prefixation, certain prefixes with certain word classes are particularly productive, e.g., the prefix *do-* with verbs (*doformulirati* 'to complete the formulation of something', *dooblikovati* 'to complete the making/formation of something') and *po-* with adjectives (*posmučarski* 'après-ski', *pobolnišničen* 'recovering after a stay in the hospital'). In compounding, too, all combinatory possibilities are realized with respect to the source of the morphemes. Compounds with the first element *avto...*, *bio...*, *eko...*, *samo...* are especially productive. Word-formational types that live in the consciousness of every speaker contain unlimited possibilities for the production of new words. Another productive is the new word-classificational role of words already in use, especially as concerns the formation of adverbs derived from adjectives. The paper concludes with a treatment of new words in the process of grammaticalization, i.e., the inclusion of new words into the grammatical system, by which words enter the process of acquiring predictable and typical grammatical properties. At the same time there exists the possibility that in the integration into the lexica and grammatical system, irregularities arise, e.g., *pomelo* : *pomel* 'pomelo', *aromaterapija* : *aromoterapija* 'aromatherapy', *Windows* : *Windowsi* 'Windows'.

In conclusion, new words are in a number of ways a relatively inconsistent and, from the point of view of denotational power, a relevant category of the lexicon from which the core of a given language is fed. At the same time, various cultural influences may be observed, thus this is an important source of material for sociolinguistic inquiry.